

Grzegorz Czerwiński

W poszukiwaniu nieistniejącej (już) ojczyzny : o "Eseistyce reportażowej" Piotra Wajla

humanistica 21 1, 117-133

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Grzegorz Czerwiński

**W poszukiwaniu nieistniejącej (już)
ojczyzny.
O Eseistyce reportażowej Piotra Wajla**

Abstract

The article concerns the literary output of the Russian emigrant essayist Piotr Wajl and is built of five parts. The first and the second ones bring a short biography and present the author's cooperation with Aleksander Genis. Part three takes up generic issues (Wajl's literary output is viewed as suspended between essay and reportage). The closing parts of the article are devoted to the author's journeys through the countries of the former Soviet Union as well as his ways of perceiving the cultural heritage of the USSR depicted in the book entitled *Karta rodziny*.

Key words: Pyotr Vail, Russian essay, Radio Liberty, Russian emmigration in the USA

Abstrakt

Artykuł dotyczy twórczości rosyjskiego emigracyjnego eseisty Piotra Wajla i składa się z pięciu części. W pierwszej i drugiej części artykułu prezentowana jest w skrócie biografia pisarza oraz jego współpraca z Aleksandrem Genisem. Część trzecia dotyczy problematyki gatunkowej (usytuowanie twórczości Wajla pomiędzy esejem a reportażem). Ostatnie dwie części poświęcone są opisanym w książce *Karta rodziny* podróżom autora po krajach byłego Związku Radzieckiego oraz sposobom postrzegania przez niego kulturowego dziedzictwa ZSRR.

Słowa kluczowe: Piotr Wajl, esej rosyjski, Radio Liberty, rosyjska emigracja w USA

1. „Jestem rosyjskim literatem i obywatelem amerykańskim, mieszkam w Czechach, a chciałbym mieszkać we Włoszech.” Kilka słów o biografii pisarza

Powyższy cytat pochodzi z wywiadu, jakiego udzielił autor rosyjsko-żydowskiemu serwisowi internetowemu booknik.ru (Шабурова). Słowa te wiele mówią o samo-identyfikacji Wajla, urodzonego 29 września 1949 roku w Rydze syna moskiewskiego Żyda i rosyjskiej mołokanki (Тулъпе 87-100)¹.

Piotr Lwowicz Wajl, zanim zajął się pisarstwem, pracował między innymi jako grabarz, ślusarz i strażak. Po ukończeniu w trybie zaocznym Moskiewskiego Instytutu Poligraficznego przepracował trzy lata w wydawanej na Łotwie rosyjskojęzycznej gazecie *Sowietskaja mołodzioż*. Gdy w wieku 27 lat uświadomił sobie, że bez legitymacji partyjnej KPZR prawdziwa kariera dziennikarska jest dla niego niedostępna, jako liberał oraz miłośnik prawdy i piękna zdecydował się więc emigrować do USA. Od przyjazdu do Ameryki w 1977 roku pracował jako reporter – początkowo pisząc do rosyjskojęzycznych gazet (między innymi publikował na łamach tygodnika *Nowyj amierikaniec* wydawanego przez Siergieja Dowłatowa), a od 1988 roku w redakcji radia *Swoboda*. W 1995 roku przeprowadził się do Pragi, gdzie kontynuował pracę w czeskim oddziale amerykańskiej rozgłośni. W 2008 roku miał zawał i ponad rok przebywał w śpiączce. Zmarł 7 grudnia 2009 roku w jednym z praskich szpitali. Pochowany został na cmentarzu San Michele w Wenecji. Tym samym dopiero po śmierci spełnił poniekąd swoje marzenie o zamieszkaniu we Włoszech.

¹ Mołokanie są odłamem prawosławia. Pozostają wierni zapisom Starego Testamentu dotyczącym koszernego jedzenia (m.in. zakazowi spożywania wieprzowiny), unikają alkoholu, narkotyków, gier hazardowych i pornografii. Z reguły zawierają oni małżeństwa endogemiczne. Niektóre odłamy mołokan nie uznają ponadto sądownictwa państwowego i niektórych form współczesnej organizacji społeczeństwa.

Wajl jest autorem kilkuset artykułów i esejów zamieszczonych na łamach prasy rosyjskiej i amerykańskiej, pisał również książki krytycznoliterackie poświęcone współczesnej literaturze rosyjskiej oraz eseje. Przygotował ponadto do druku i dopełnił posłowiem dwa zbiory poetyckie Iosifa Brodskiego (Бродский: 1992; Бродский: 1995), oraz – wspólnie z Lwem Łosiewem – stworzył monografię poświęconą rosyjskiemu nobliście (Вайль, Лосев 1998). W Polsce niestety pozostaje twórcą wciąż nieznanym, choć w kręgach inteligenckich w Rosji i wśród rosyjskiej emigracji w Europie Zachodniej i USA jest postacią niemalże kultową. W potocznej świadomości Rosjan zaistniał ponadto jako autor i prowadzący dokumentalnego serialu telewizyjnego „Гений места с Петром Вайлем” na kanale *Kultura* (2005-2006). We wrześniu 2009 roku redakcja Radia *Swoboda*/Radia Wolna Europa ustanowiła stypendium imienia Piotra Wajla pod nazwą *Wolne Rosyjskie Dziennikarstwo*.

2. Od Wajla-i-Genisa do Wajla i Genisa

Uprawiając dziennikarstwo Piotr Wajl zaczął stopniowo ewoluować w kierunku eseistyki. Tak się złożyło, że jego redakcyjnym kolegą w Radiu *Swoboda* był literaturoznawca Aleksander Genis, również pochodzący z radzieckiej Łotwy emigrant o korzeniach żydowskich. Obaj autorzy podjęli współpracę tworząc wspólnie kilka książek eseistycznych, których tematyka oscylowała wokół problematyki naj-nowszej literatury rosyjskiej, sowieckiej kultury i mentalności *homo sovieticus*. Dzięki publikacjom dzieł takich jak *Современная русская проза*; *Потерянный рай*; *60-е. Мир советского человека*; *Русская кухня в изгнании*; *Родная речь*; *Американа* Wajl i Genis stali się autorskim duetem tej skali co bracia Strugaccy czy też Ilja Ilf i Jewgienij Pietrow. Ich twórczość przypada przede wszystkim na lata osiemdziesiąte XX wieku, będąc poniekąd jakby uogólnionym głosem rosyjskiej

emigracji lat 70. i 80. W latach dziewięćdziesiątych autorzy szybko podbijają rynek czytelniczy w Rosji i innych krajach byłego ZSRR, stając się ikoną prześmiewczego sposobu mówienia o radzieckiej i poradzieckiej rzeczywistości. Na określenie stylu Wajla i Genisa stosuje się w Rosji słowa *стеб* i *стебность*, co oznacza żart ze współrozmówcy, zawierający elementy ironii i sarkazmu (Черняк: 162-163). Charakterystyczna dla książek eseistycznych rosyjsko-amerykańskich autorów stylistyka stała się w latach 90. powszechnie stosowanym w nowych, wolnych już rosyjskich mediach, sposobem pisania. Stała się wtedy językiem nowego pokolenia dziennikarzy i publicystów. Dziś natomiast, gdy znów nie istnieje w Rosji niezależne dziennikarstwo, tego rodzaju stylistyka ma swoje przedłużenie w twórczości rosyjskich *niepokornych* autorów takich jak Walerij Paniuszkin czy Lew Rubinsztejn.

Na czas rozpadu genialnego duetu twórczego przypada wzmożony rozwój indywidualnej eseistyki Piotra Wajla i Aleksandra Genisa. Pierwszy z autorów publikuje: *Гений места* (1999), *Карта Родины* (2002), *Стихи про меня* (2006). Następnie ukazują się: *Слово в пути* (2010); *Свобода – точка отсчета. О жизни, искусстве и о себе* (2012). Genis wydaje natomiast takie między innymi książki jak: *Американская азбука* (2000), *Пейзажи* (2002), *Трикотаж* (2002), *Шесть пальцев* (2009), *Фантики* (2010), *Колобок и др. Кулинарные путешествия* (2010) oraz *Обратный адрес: автопортрет* (2016).

Twórczość obu pisarzy wymaga pogłębionych studiów nie tylko literaturoznawczych. Wajl i Genis zapisali się w historii także jako autorzy pierwszego podręcznika dwu-dziesięcioletniej literatury rosyjskiej, twórcy nowego języka wolnych mediów, stanowiąc przy tym jednocześnie określony fenomen socjologiczno-kulturowy (byli między innymi współtwórcami mitu trzeciej emigracji rosyjskiej).

W niniejszym artykule chciałbym ograniczyć moje rozważania do jednej z książek Wajla, a mianowicie do *Karty rodziny* (*Карта родины*). Interesować mnie będzie, z jednej strony, problematyka gatunkowa, z drugiej strony natomiast – zawarte w tym zbiorze sposoby postrzegania byłego Związku Radzieckiego.

3. Karta rodziny – pomiędzy esejem a reportażem

Proza Piotra Wajla jest niejednorodna gatunkowo i przyporządkowanie jej tradycyjnym podziałom gatunkowym jest niezwykle trudne. Zgodnie z tradycyjną rosyjską/radziecką klasyfikacją form prozatorskich *Kartę rodziny* należałoby sytuować raczej na gruncie eseistyki, co wynika poniekąd z wąskiego rozumienia terminu reportaż, ograniczonego tam przede wszystkim do tekstów *stricte* prasowych (Олешко);². Nowsze prace rosyjskojęzyczne ujmują teorię gatunków w sposób mniej schematyczny (Капцев 93-98), choć wciąż podchodzą do tematu w o wiele węższy sposób niż literaturoznawstwo polskie (Niedzielski: 1966, 11-77; Ziątek: 1993, 677). Dynamiczny w ostatnich latach rozwój reportażu na łonie polskiej literatury spowodował, iż kategoria reportażu obejmuje szerszy zakres zjawisk literackich, a ponadto zaobserwować można wchłanianie przez ten gatunek cech innych rodzajów prozy (za skutek tego procesu uznać można pojawienie się kategorii *reportaż literacki* (Wolny-Zmorzyński: 51-114; Jeziorska-Haładyj: 13-24) będącej rezultatem ewolucji gatunkowej³). Odczytując *Kartę*

² Co znamienne, terminy takie jak *reportaż* czy *publicystyka* nie pojawiają się w popularnych rosyjskich słownikach terminów literackich. Zob. np. *Словарь литературоведческих терминов* (Тимофеев, Тураев) czy też *Литературная энциклопедия терминов и понятий* (Николюкин).

³ W tym miejscu wspomnieć warto niektóre utwory Ryszarda Kapuścińskiego (np. *Cesarza*), stanowiące klasyczny przykład reportażu literackiego, jednak stopień metaforyzacji oraz sposób

rodiny z perspektywy polskiej tradycji literackiej możemy więc potraktować ten tekst jako swoisty typ reportażu literackiego, którego narracja nosi miejscami cechy eseistyki, gdyż tak naprawdę proza ta łączy w sobie cechy obydwu wymienionych gatunków. Z jednej strony w tekście Wajla mamy do czynienia z sytuacją typową dla reportażu, gdzie narracja skupiona jest wokół sprawozdania z wydarzeń, których autor był uczestnikiem (Sławiński: 471), a ponadto możemy zawrzeć z autorem tzw. *pakt reportażowy*, czyli pewnego rodzaju umowę decydującą o uznaniu przez czytelnika opisywanych przez autora zdarzeń za rzeczywiście mające miejsce⁴. Z drugiej strony celem tego pisarstwa wydaje się być nie tylko zaprezentowanie czytelnikowi obserwowanej rzeczywistości, ale również znalezienie odpowiedzi na pytania „dlaczego Rosja jest taka, jaka jest?” oraz „gdzie podziła się moja ojczyzna po rozpadzie ZSRR?”, w których autor odchodzi od narracji reporterskiej na rzecz rozmyślań natury eseistycznej (Sławiński: 140; Kowalczyk: 21-27; Wyka: 5-6; Markowski: 109-119).

Narracja w poszczególnych rozdziałach *Karty rodiny* jest często skonstruowana według następującego schematu: przyjazd do jakiegoś miejsca i kontakt z zastaną rzeczywistością (wstęp) – próba ukazania danej rzeczywistości (reportaż) – rozważania na temat: czym jest Rosja i kim są Rosjanie (esej). W tym tekście sytuacja narracyjna charakterystyczna dla reportażu stanowi zatem jedynie pretekst do snucia autorskich refleksji na temat opuszczonej przez siebie ojczyzny, wzbogaconych o szeroką problematykę społeczną, historyczną, religijną, czy polityczną. Na przykład typowo reporterska wizyta u prezydenta Adżarii

ujmowania świata przedstawionego w znacznym stopniu różni się tam od tekstów stricte prasowych.

⁴ Jest to termin zaproponowany przez Urszulę Glensk (Glensk 69-71).

opisywana w rozdziale *Batumskij czaj* staje się impulsem do refleksji na temat, czym właściwie jest dyktatura (wnioskiem autora jest, iż dyktatura nie ogranicza się tylko do egzekucji i odbierania wolności – jej wyznacznikiem jest przede wszystkim swego rodzaju arogancja władzy w stosunku do jednostki). *Eseizacja* narracji oraz próba uniwersalizacji zastanych zjawisk znów nasuwa oczywiście skojarzenie z prozą Ryszarda Kapuścińskiego⁵. O ile jednak Kapuściński obserwował Imperium z perspektywy podróżnika, człowieka z zewnątrz, reportera, o tyle punkt widzenia Wajla jest bardziej złożony – z jednej strony jest on, podobnie jak Kapuściński, zewnętrznym obserwatorem-reportażystą, z drugiej zaś strony zna on świetnie opisywaną rzeczywistość i do pewnego stopnia się z nią utożsamia jako z przestrzenią *własną*, znaną, oswojoną, ale jednocześnie traktowaną z dużym dystansem⁶.

4. Podróże w przestrzeni

Poszukiwania śladów nieistniejącej ojczyzny, czyli Związku Radzieckiego, wymusza na autorze zaadoptowanie specyficznego sposobu podróżowania. Po pierwsze, obserwując kierunki jego podróży w sensie geograficznym, zauważamy, iż pojęcie ojczyzny nie zawęziło się dla Wajla wraz z rozpadem Imperium i odłączeniem się nowopowstałych niepodległych republik. Autor jako swoją ojczyznę uznaje kraj, w którym się urodził i w którym spędził lata młodości, a więc ZSRR, nie zaś współczesną Rosję. Dlatego też na jego *mapie ojczyzny* znajduje się zarówno europejska część Rosji, Syberia i Daleki Wschód, jak też

⁵ Porównanie prozy Kapuścińskiego (zwłaszcza *Imperium*) i *Karty rodziny* Wajla wydaje się być bardzo interesującym zagadnieniem i warte jest, moim zdaniem, rozwinięcia w osobnym studium. Tutaj ograniczę się tylko do zasygnalizowania tej płaszczyzny interpretacyjnej.

⁶ Por. uwagi Małgorzaty Czerwińskiej na temat uwarunkowań biograficznych Kapuścińskiego (Czerwińska 11-27).

Zakaukazie, Ukraina, Białoruś, Azja Centralna. Przy czym tego typu postrzeganie świata nie wynika bynajmniej z rosyjskiego imperializmu, traktującego byłe republiki, będące od lat 90. niezależnymi państwami, jako terytoria zależne od Rosji i należące wciąż (z racji historycznych i geograficznych) do tak zwanego *rosyjskiego świata* (Menkiszak: 1-7; Kłysiński, Żochowski: 12-16) i strefy wpływów Kremla. Wajl, jak się wydaje, kieruje się w tym wypadku osobistym odczuciem ojczyzny jako kraju jednoczącego wszystkie te tereny, wymazanego dzisiaj z mapy świata i istniejącego już tylko w jego pamięci.

Same podróże mają z pozoru charakter dosyć nieuporządkowany, czasem nawet chaotyczny, przypominając nie tyle systematyczną turystykę, ile swobodną włóczęgę (wpływ na to mógł mieć częściowo fakt, iż wiele spośród tekstów zgromadzonych w *Karcie rodziny* było owocem wyjazdów służbowych – Wajl pracował jako dziennikarz *Radia Swoboda*). *Włóczęga* nie oznacza tu jednak sposobu traktowania podróży jako drogi, charakterystycznego na przykład dla prozy Mariusza Wilka czy Kennetha White'a (zob. Konończuk: 175-185). Wajl w swoim tekście nie dokonuje deskrypcji własnej podróży, rzadko też zamieszcza informacje na temat używanych środków lokomocji. W każdym rozdziale bohatera-narratora zastajemy już na miejscu, więc doświadczenie przemierzania drogi wydaje się być doświadczeniem podrzędnym w stosunku do doświadczeń/wrażeń zbieranych już po przybyciu do wyznaczonego celu wędrówki. Odwiedzanemu miejscu autor poświęca zwykle niedługi rozdział, będący jakby kolejną częścią mozaiki, uzupełniająca obraz jego ojczyzny o niejasnym statusie – miejsce fizyczne istnieje nadal, jednak w nim stworzony został już nowy świat, zaś tytułowa *rodina* (ojczyzna) odnajdowana jest na peryferiach nowej rzeczywistości. *Włóczęga* prowadzona od Wysp Sołowieckich po Kamczatkę oraz od Rygi po Taszkient ma jednak, jak się wydaje, swój wewnętrzny

porządek. Wajl unika odwiedzania centrum (część książki poświęcona Moskwie znajduje się prawie na samym końcu zbioru, tuż przed częścią o Aszchabadzie), kreśląc mapę ojczyzny szlakiem małych miasteczek, miejsc zapomnianych bądź nieznanych (Ensk, Jurga) i peryferyjnych (Kamczatka, Sachalin), stawiając je w swojej podróży w jednym porządku ze stolicami byłych republik czy też centrami kulturalnymi (Mińsk, Kijów, Niżnyj Nowgorod).

Czy zatem jego celem jest ukazanie Rosji poprzez pryzmat prowincji, zgodnie z założeniem polskiego pisarza i włóczęgi Mariusza Wilka, że zrozumieć i scharakteryzować ten kraj można najtrafniej w kontekście *głębiny*? Z jednej strony zainteresowanie Wajla miejscami oddalonymi od centrum może wynikać z przecucia, że to, co najważniejsze i fundamentalne dla jego ojczyzny zachowało się właśnie tam (choć w przeciwieństwie do Wilka (Henseler: 367-378; Marszałek: 97-110; Iwańska: 231-246) Wajl chętnie poszukuje Rosji w prowincjonalnych miastach o podrzędnym znaczeniu, nie zaś w kulturze wiejskiej). Z drugiej jednak strony nadrzędną przyczyną jego poszukiwań jest, jak już pisałem, próba odnalezienia śladów opuszczonej przed laty ojczyzny. Zadanie to wydaje się łatwiejsze do wykonania na Sachalinie czy też w dużym, lecz oddalonym od centrum syberyjskim mieście Komsomolsk nad Amurem niż w rozwijającej się dynamicznie rosyjskiej stolicy. Prowincja, odseparowana tak od postępu intelektualnego, jak i uboższa ekonomicznie, dłużej konserwuje w sobie cechy przeszłości w każdej szerokości geograficznej. W Rosji ten proces wydaje się być jeszcze bardziej wyrazisty – w niektórych opisach Wajla ma się wrażenie, iż na rosyjskiej prowincji czas po prostu się zatrzymał. Dla autora właśnie tego typu miejsca wydają się być ciekawym materiałem do analizy, stanowiąc niejako przykład *żywego eksponatu muzealnego* (swoją drogą, odwiedzanie wszelkiego rodzaju muzeów jest drugą

pasją autora, zaś spostrzeżenia i uwagi estetyczne dotyczące architektury i sztuki stanowią kolejny ważny temat narracji pisarza). Ciekawym, ponieważ to zatrzymanie w bliższej perspektywie okazuje się być jedynie pozorne. O ile centrum ewoluuje w sposób dosyć logiczny i łatwy do przewidzenia (ewolucją tą rządzą zazwyczaj nowe wymagania oraz zapewnienie potrzeb konsumpcyjnych), o tyle prowincja ulega w obserwacji Wajla modyfikacjom na kilka sposobów – albo całkowicie obumiera (opisy niegdyś tętniących życiem wiosek Kamczatki i Sachalina), albo zatrzymuje się w pewnym momencie historii, będącym dla niej momentem zwrotnym (Gori – miejsce narodzin Józefa Stalina), albo transformuje się w sposób zupełnie nieoczekiwany – tu najciekawszym przykładem okazuje się Komsomolsk, a zwłaszcza zainteresowania twórcze młodych jego mieszkańców – wśród komsomolskich poetów największą popularnością cieszą się nie tyle tematy przyrodnicze, co byłoby zupełnie logiczne z przyczyny otaczającej miasto ze wszystkich stron tajgi, lecz jak to Wajl ujmuje, *tematy kosmiczne*:

Ни кедра, ни тигра, ни Амура – лишь тучи звездной пыли и сполохи планетарных сияний. Есть привкус провинциальности в упоре на самобытность, но вернейший признак провинциальной заброшенности – космизм (Вайль 190)⁷.

Autor *Karty rodziny* daje jednak do zrozumienia, iż tego typu ewolucja prowincji możliwa jest jedynie w byłym ZSRR i zapewne nie potoczyłyby się w podobny sposób w którymś z prowincjonalnych miasteczek Europy. Dlaczego? „Такой космизм царил в умах тех, кто строил Город Солнца – Комсомольск” (Вайль: 190)

⁷ Przedkład filologiczny: „Ani cedra, ani tygrysa, ani rzeki Amur – tylko obłoki gwiazdowego pyłu i rozbłyski planetarnego promieniowania. Odczuwa się posmak prowincjonalności w sileniu się na oryginalność, jednakże trafniejszą oznaką prowincjonalizmu wydaje się – kosmizm”.

– odpowiada autor, przypominając, iż sowieckie miasto młodości (komsomolców – czyli związku sowieckiej młodzieży), zbudowane w tajdze na Dalekim Wschodzie w radzieckim utopijnym projekcie miało w przyszłości stać się centrum prężniej rozwijającym się niż Moskwa, gdyż stanowiło miejsce „nieprzytłoczone gruzami przeszłości”, z mieszkańcami o „prawidłowym sposobie myślenia” (Вайль: 187).

Miejsca bez przeszłości, takie jak Komsomolsk czy Astana (autor zwraca uwagę, że po kazachsku *astana* znaczy po prostu *stolica*, a więc stolica Kazachstanu nie ma nawet nazwy własnej; można powiedzieć, iż posiada nazwę pustą semantycznie) przyciągają uwagę autora, który traktuje je jako symbole postsowieckiej przestrzeni.

Odwiedzanie miejsc skrajnie od siebie oddalonych wydaje się mieć dla autora jeszcze inne znaczenie – stanowi próbę zrozumienia sposobu postrzegania świata rosyjskiego człowieka, którym w pierwszej kolejności rządzi nie tyle prezydent, pieniądz czy propaganda, ile nieograniczona przestrzeń. Dla Rosji geografia była zawsze ważniejsza, niż dla innych państw (Вайль: 187) – mówi autor, określając tym samym zarówno światopogląd Rosjanina, przyzwyczajonego do rozległej przestrzeni i odczuwającego ciągłą ciasnotę, jak i objaśniając niejako pewne zjawiska kremłowskiej polityki. Dla Piotra Wajla, który z pochodzenia jest rosyjskim Żydem, lecz w sposobie myślenia prezentuje zachodni punkt widzenia, sposób postrzegania przestrzeni, tak różny od postrzegania przestrzeni przez człowieka z Zachodu, jest fascynujący. Fascynację tę wyraża autor, przytaczając rozmowę kierowcy z mieszkańcem Kamczatki:

Сколько ехать? – спрашивает наш водитель у местного жителя. – «Да недолго». – «Ну сколько километров? Примерно? Хоть образно?» – «Образно

километров пятьсот. Говорю же, близко» (Вайль: 217) ⁸.

Kiedy przybysz słyszy coś takiego po raz pierwszy, od razu wyciąga notatnik, lecz po którymś razie macha się już po prostu ręką – reasumuje swoją reakcję na kamczackie miary odległości autor.

5. Podróże w czasie

Podróże Piotra Wajla nie ograniczają się do pokonywania drogi przestrzeni fizycznej. Autor z podobną swobodą przemierza zarówno rozległe tereny byłego Imperium, jak również odbywa podróże w głąb czasu. Każde miejsce jest bowiem u Wajla rozpatrywane w perspektywie czasowej, i wydaje się, iż autor w trakcie swojej narracji niekiedy więcej miejsca poświęca przeszłości niż teraźniejszości (stąd zapewne widoczne w jego prozie zainteresowanie dla muzeów oraz miejsc historycznych). Najwięcej uwagi poświęca on oczywiście czasom Związku Radzieckiego, nierzadko jednak w swoich obserwacjach sięga i do dalszej przeszłości. I właśnie ta tendencja opisywania danego miejsca z perspektywy historycznej oddala pisarstwo autora *Karty rodziny* od typowego reportażu, zbliżając je jednocześnie ku esejowi. Tym bardziej, iż autor nie przytacza dygresji historycznych w celu szerszej prezentacji danego tematu, czy też ukazania opisywanego miejsca w innej perspektywie. Przeszłość wydaje się być dla Wajla tym czynnikiem, który może pomóc zrozumieć Rosję oraz Rosjan, a także wyjaśnić, dlaczego niektóre wydarzenia przebiegały w jego ojczyźnie w taki czy inny sposób.

Ciekawym przykładem tego typu analizy przestrzeni przez pryzmat historii jest opis dotyczący Wysp

⁸ Przedkład filologiczny: 'Ile będziemy jechać?' – zadaje pytanie jednemu z tubylców nasz kierowca. – 'Niedługo'. – 'Ale ile kilometrów? Mniej więcej? Chociaż w przybliżeniu?'. – 'W przybliżeniu – około 500 km. Przecież mówię, że bisko'.

Sołowieckich. Główna oś narracji skupia się wokół problemu przemiany tego miejsca z jednego z najbardziej wpływowych monasterów carskiej Rosji w jeden z najbardziej znanych łagrów (Соловецкий лагерь особого назначения), który pochłoniął tysiące ofiar; zmianę sfery *sacrum* nie tyle w sferę *profanum*, ile w samo piekło. Refleksję autora budzi nie tylko sama degradacja miejsca świętego (typowa zresztą dla polityki radzieckiej, zmieniającej cerkwie w kina lub domy kultury), ale szersze zjawisko charakterystyczne dla przestrzeni rosyjskiej, polegające na całkowitym niszczeniu epoki poprzedniej przez okres następujący⁹. Przeszłość w Rosji, według autora, nie staje się elementem mającym wpływ na teraźniejszość, lecz zostaje całkowicie zanegowana. Zjawisko to wiąże Wajl ze swego rodzaju amnezją rosyjskiego narodu – utworzenie łagru w miejsce świątyni miało na celu wymazanie z mapy oraz świadomości mieszkańców dawnego przeznaczenia tego miejsca. Przy czym proces ten nie skończył się wraz z upadkiem Związku Radzieckiego, jak zauważa autor. Dziś w tym miejscu łagru już nie ma, lecz mechanizm niepamięci działa tak samo – mieszkańcy Wysp Sołowieckich wydają się zapominać o ponurej przeszłości, zaś jeden z okrytych najgorszą sławą enkawudzistów, odpowiedzialny za śmierć wielu *zeków*, dożywa spokojnie swoich dni na emeryturze. Proces *zapominania* dokańcza dzika północna przyroda, która wchłania i *rozpuszcza w sobie* ostatnie ślady sowieckiego łagru. Autor nie próbuje w żaden sposób osądzać Rosjan za ich stosunek do własnej przeszłości, traktuje go jednakże za proces analogiczny do procesów mających miejsce w przyrodzie, w której jedne zjawiska zastępowane są przez inne, sama zaś natura w swej zmienności wydaje się być pozbawiona pamięci oraz refleksji. Rosyjski człowiek, żyjący na co dzień z przyrodą rządzącą się takimi prawami, sam

⁹ Przypomina to tezę Jurija Łotmana o charakterystycznym dla historii Rosji procesie burzenia poprzedniej epoki do fundamentów (Лотман 141-142).

zaczyna – w interpretacji Wajla – działać w podobny sposób.

Celem podróży autora *Karty rodziny* (i to podróży odbywanej zarówno w czasie jak i przestrzeni) jest zatem samopoznanie. Odpowiedź na pytanie, kim jest Rosjanin, jest przecież również częściową odpowiedzią na pytanie *kim ja jestem?* I chociaż sam autor deklaruje swoją niechęć do zbyt głębokiego zrozumienia siebie, to jednak cały czas ponawia analizę duszy rosyjskiej, patrząc na nią raz w kontekście przestrzeni i przyrody, innym zaś razem z perspektywy historycznej. Przy czym analiza owa, przy wszelkich pozorach zachowania dystansu autora, okazuje się w ostatecznym rozrachunku bardzo osobista. Wajl, który deklaruje, iż jego ojczyzna z perspektywy emigracyjnej nabrała cech komicznych (Вайль: 277), wydaje się być z nią jednak silnie związany. Czytając prozę Wajla w kontekście polskim, przychodzić może na myśl sytuacja Gombrowicza, którego cięta ironia oraz krytyka w stosunku do Polski wynikała nie tyle z nienawiści, lecz z miłości do swojego kraju. O Piotrze Wajlu zapewne można by powiedzieć to samo.

Bibliografia

- Czerwińska, Małgorzata. *Punkt widzenia jako kategoria antropologiczna i narracyjna w prozie niefikcyjnej*. W: *Teksty Drugie*, 2003, nr 2/3, 11-27.
- Glensk, Urszula. *Historia słabych. Reportaż i życie w Dwudziestoleciu (1918–1939)*, Kraków: Universitas, 2014.
- Henseler, Daniel. *Mariusza Wilka tropografia: inspiracje Bouvierowskie*. W: *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, 2008, t. 5, 367-378.
- Iwańska, Ewelina. *Mariusz Wilk – włóczęga czy turysta? Wilkowa typologia sposobów podróżowania oraz krytyka konsumeryzmu*. W: *Przegląd Nauk Historycznych*, 2016, nr 1, 231-246.
- Jeziorska-Haładyj, Joanna. *Literacenie? O granicach reportażu na łamach „Rocznika Literackiego”*

(1932–1984). W: *Jednak Książki*, 2016, nr 5, s. 13-24.

Kłysiński, Kamil, Żochowski, Piotr. *Koniec mitu bratniej Białorusi? Uwarunkowania i przejawy rosyjskiego soft power na Białorusi po 2014 roku*. Warszawa: Ośrodek Studiów Wschodnich, 2016, 12-16.

Konończuk, Elżbieta. *Poetyka przestrzeni geograficznej według Kennetha White'a*. W: *Białostockie Studia Literaturoznawcze*, 2015, nr 6, 175-185.

Kowalczyk, Andrzej S. *Kryzys świadomości europejskiej w eseistyce polskiej lat 1945–1977. (Vincenz – Stempowski – Miłosz)*. Warszawa: [brak informacji o wydawnictwie], 1990, 21-27.

Markowski, Michał P. *Czy możliwa jest poetyka eseju?*. W: *Poetyka bez granic*, red. Włodzimierz Bolecki, Wojciech Tomasiak. Warszawa: Wydawnictwo IBL, 1995, 109-119.

Marszałek, Magdalena. *Rosyjska Północ jako punkt widzenia. Geopoetyczne strategie w prozie Mariusza Wilka*. W: *Rocznik Komparatystyczny*, 2011, nr 2, 97-110.

Menkiszak, Marek. *Doktryna Putina: Tworzenie koncepcyjnych podstaw rosyjskiej dominacji na obszarze postradzieckim*. W: *Komentarze OSW*, 2014, nr 131. 1-7.

Niedzielski, Czesław. *O teoretycznoliterackich tradycjach prozy dokumentarnej (podróż – powieść – reportaż)*. Toruń: Towarzystwo Naukowe, 1966. 11-77.

Sławiński, Janusz. „Esej”. *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 4. Wrocław: Ossolineum, 2002, 140.

Sławiński, Janusz. „Reportaż”. *Słownik terminów literackich*, red. J. Sławiński, wyd. 4. Wrocław: Ossolineum, 2002, 471.

- Wolny-Zmorzyński, Kazimierz. *Ryszard Kapuściński w labiryncie współczesności*. Kraków: Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004, 51-114.
- Wyka, Marta. *Esej – forma pojemna*. W: *Polski esej*, red. M. Wyka. Kraków: Universitas, 1991, 5-6.
- Ziątek, Zygmunt. *Autentyzm rozpoznai społecznych*. W: *Literatura polska 1918–1975*, t. 2: 1933–1944, red. nauk. Alina Brodzka, Stefan Żółkiewski. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1993.
- Бродский, Иосиф А. *Пересеченная местность. Путешествия с комментариями. Стихи*, сост. и автор послесловия Петр Вайль. Москва: Независимая газета, 1995.
- Бродский, Иосиф А. *Рождественские стихи / И. А. Бродский, Рождество: точка отсчета. Беседа И. Бродского с П. Вайлем*. Москва: Независимая газета, 1992.
- Вайль, Петр. *Карта родины*. Москва: Астрель Corpus, 2011, 190.
- Вайль, Пентр, Лосев, Лев. *Иосиф Бродский: труды и дни*. Москва: Издательство Независимая Газета, 1998.
- Капцев, Владимир Анатольевич. *Журналистика и литература: трансформация жанров в условиях постмодернистской ситуации*. В: *Веснік Беларускага дзяржаўнага універсітэта*, Сер. 4: Філалогія. Журналістыка. Педагогіка, 2007, № 3, 93-98.
- Лотман, Юрий Михайлович. *Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров. Статьи. Исследования. Заметки*. Санкт-Петербург: «Искусство СПб», 2001.
- Олешко, Владимир Федорович. *Журналистика как творчество. Учебное пособие для курсов «Основы журналистики» и «Основы творческой*

деятель-ности журналиста». Москва: РИП-холдинг, 2003.

Николюкин – *Литературная энциклопедия терминов и понятий*, ред. Александр Николаевич Николюкин. Москва: НПК «Интелвак», 2003.

Тимофеев, Тураев – *Словарь литературоведческих терминов*, ред.-сост.: Леонид Иванович Тимофеев и Сергей Васильевич Тураев. Москва: «Просвещение», 1974.

Тульпе, Ирина Александровна. *Христианство и изображение: опыт русского сектантства. В: Вестник Русской христианской гуманитарной академии*, 2008, № 2, s. 87-100.

Черняк, Валентина Даниловна, Черняк, Мария Александровна. *Массовая литература в понятиях и терминах: учебный словарь-справочник*, 2-е изд. Москва: Флинта, 2015, s. 162-163.

Шабурова, Мария – „Я – русский литератор и американский гражданин, живу в Чехии, а хочу жить в Италии”. *Петр Вайль – о книге и теле-проекте „Гений места”, о логике вручения Нобелевской премии, о Нью-Йорке, Праге и Москве, о радио „Свобода’ и европейском антисемитизме, о Бродском, Довлатове и современной русской литературе*, беседовала Мария Шабурова, 25 октября 2006 года. *Booknik*, <http://.ru/today/faces/petr-vayil-ya-russkiyi-literator-i-amerikanskiyi-grajdanin-jivu-v-chehii-a-hochu-jit-v-italii>. Dostęp 25 grudnia 2016.

Grzegorz Czerwiński
Instytut Filologii Wschodniosłowiańskiej
Wydział Filologiczny, Uniwersytet w Białymstoku
Plac Uniwersytecki 1, 15-420 Białystok/ Polska
E-mail: g.czerwinski@hotmail.com